

Beöthy Ádám

EGYENSÚLYI ALKOTMÁNYOK – AFGANISZTÁN, BOSZNIA ÉS DÉL-AFRIKA PÉLDÁJÁN KERESZTÜL

AZ ALKOTMÁNYOK FUNKCIÓI

Egy konfliktust követő helyzetben az alkotmányozási folyamatnak és az alkotmánynak kettős célja van. Egyrészt rendezni kell a konfliktust – békét kell teremteni –, másrészt le kell fektetnie egy új társadalmi rendszer alapjait. Egy ilyen helyzetben az alkotmánynak egyszerre kell tudnia kezelni a múltat, a konfliktust békévé fordítani át, illetve a jövőre fókuszálni, a békés és működőképes társadalmi együttélés érdekében. Vannak azonban olyan alkotmányok, amelyek jól rendezik a múltat, megjelennek bennük a tűzszünet célját szolgáló elemek, de nem tudnak optimális fejlődési irányt kijelölni. Nem egyértelmű, hogy hogyan kerülhet egyensúlyi állapotba az az alkotmány, amely egyszerre mindkét cél teljesítésére irányul. Feltételezhető, hogy ezt az egyensúlyt nehéz elérni, hiszen az egyes intézmények általában vagy egyik vagy a másik cél érdekében működnek, nehezen tudják mindkettőt egyszerre szolgálni. Így minél jobban teljesíti egy alkotmány a tűzszüneti funkciót, annál kevésbé lesz képes betölteni a liberális funkcióit; vagy fordítva: ha csak a liberális funkcióra összpontosít, akkor nem biztos, hogy sikeres lehet a múltban gyökerező konfliktusok rendezésében.

Az itt következő írásban bemutatok három olyan alkotmányozási folyamatot, amelyek konfliktusos helyzet után indultak, és azonosítom az ezek során megjelenő béketeremtési, illetve hosszú távú célokat. Ehhez elengedhetetlen előzetesen ismertetni az alkotmányozási folyamatok természetét. Az alkotmányozás célja mindig egy jelenleginél jobb állapot elérése, megteremtése. Az alkotmányozási törekvések különböző szinteken jelennek meg: első lépésként a polgárháború elkerülésére van szükség, olyan intézmények létrehozásával, amelyek révén megakadályozható a vérontás. Hobbesnál a természeti állapotban minden ember hasonló célokért küzd, és az emberek akár egymás kárára is megpróbálják elérni a céljai-

MINDEN ALKOTMÁNYOZÁSI FOLYAMAT HÁTTÉRÉBEN OTT HÚZÓDIK EGY VALÓS VAGY POTENCIÁLIS KONFLIKTUS. EZZEL ÖSSZEFÜGGÉSben PEDIG A JELENLEGI RENDSZER LECSERÉLÉSÉNEK A VÁGYA

kat. Mivel azonban az emberek félnek a haláltól, a békekötés érdekében hajlandóak lehetnek feladni egyéni céljaik egy részét.¹ Ezt a kompromisszumot tekinthetjük egyfajta államalapításnak, kvázi alkotmányozásnak, amelynek során a szereplők intézményeket hoznak létre saját helyzetük optimalizálása érdekében. Hobbeshoz hasonlóan Machiavelli és Rousseau is úgy véli, hogy ha a helyzet javítása a cél,

akkor a társadalom elsősorban az intézményeket fogja megváltoztatni;² ennek egyik útja az alkotmányozás. Történelmi szempontból az alkotmányok a hatalom korlátozását jelentették, ám a 18. századra a liberális gondolkodók nem csak a hatalom korlátozását látják az alkotmányok szerepének,

hanem a hatalom legitimmé tételét is.³ Mivel azonban az alkotmányozás költségei igen magasak, így az egyes társadalmak, közösségek csak akkor vágnak bele, ha az alternatíva – például vérengzés, elnyomás – elviselhetetlennek tűnik.⁴ E szemlélet szerint minden alkotmányozási folyamat háttérben ott húzódik egy valós vagy potenciális konfliktus, ezzel összefüggésben pedig a jelenlegi rendszer lecserélésének a vágya. Elster azonosítja is ezeket a konfliktustípusokat. Nem feltétel nála, hogy az erőszakot ténylegesen alkalmazzák, a tényleges erőszak mellett beszélhetünk az erőszaktól való félelemről, az erőszakkal való fenyegetettségről, sőt, az erőszak iránti reményről is.⁵ A konfliktus természetének különbségei jól megfigyelhetők az alább elemzett alkotmányozási folyamatokban: különböző típusú konfliktusról volt szó Dél-Afrika, Afganisztán és Bosznia esetében. Dél-Afrikában nem volt jelen az erőszak olyan módon, mint Boszniában, ahol egy több évig zajló, intenzív polgárháború után került sor az alkotmányozásra, vagy úgy, mint Afganisztánban, ahol több mint húsz éve húzódó polgárháborút követően kezdődött el az alkotmányozási folyamat. Ugyanakkor Dél-Afrikában is jelen volt az erőszakkal való fenyegetettség, illetve az erőszaktól való félelem, továbbá – a másik két esethez képest sokkal kevésbé jelentős mértékben, de – előfordultak erőszakos incidensek is.

Egy-egy konfliktust követő alkotmányozási folyamatnál, ahogyan azt látni fogjuk, nem csak a megelőző erőszak jellege, hanem a résztvevők is nagyon fontosak: nem mindegy, hogy kik azok, akik létrehozzák-alakítják az alkotmányt. Ackerman három helyzetet azonosít: az első típusba sorolja azokat a szituációkat, amikor az eddig hatalmon kívül rekedtek kerülnek hatalomra; a második típusba azokat, amikor az elit a konfliktus megelőzésére érdekében engedményeket tesz az ellenzéknek; a harmadik típusba pedig azokat, amikor kizárólag a politikai-társadalmi elit viszi véghez a változtatásra irányuló folyamatot, a társadalom beleszólása nélkül.⁶ A esettanulmányok során figyelmet fordítok a résztvevők körére is, mint ahogy Rosenfeld felosztására is, aki fontosnak tartja az alkotmány és a nemzet kapcsolatának vizsgálatát: szerinte van olyan eset, amikor az alkotmány hozza létre a nemzetet, és van olyan, amikor megvan a nemzet, de hiányoznak az alkotmányos keretek.⁷

Choudhry nem használja a fenti tipológiákat: úgy látja, hogy minden alkotmányozás a fennálló erőviszonyokat megjelenítő – illetve az erőviszonyokat konzerválni célzó – válasz egy adott konfliktusra. Az alkotmányok legfőbb küldetése Choudhry szerint az, hogy a konfliktusokat „behozza az utcáról” a politikai intézmények falai közé, a viták erőszakmentesen kezelése céljából. Megjegyzi, hogy az alkotmányok elfogadását sokszor előzi meg tömeges, szervezett erőszak, illetve az azt követő tűzszüneti megállapodás.⁸ Érvelésében szintén megjelenik a hobbesi társadalomkép, miszerint a hosszú távú béke megteremtése az emberek egyik elsődleges célja.

Choudhry úgy érvel továbbá – a „biztonsági dilemma”-elméletet⁹ felhasználva –, hogy a konfliktusban részt vevő felek akkor fogják letenni a fegyvert, ha úgy érzik, hogy valamilyen mértékben befolyásolni tudják a tárgyalások kimenetelét, és akkor vágnak neki az alkotmányozási folyamatnak, ha úgy látják, hogy a jövőben az állam kezelni tudja majd a problémáikat. A felek az alkotmányozás folyamatában nem fogják feladni a hatalmi pozícióikat, így az eredeti erőviszonyok fognak tovább élni az alkotmányban is. Ebben az értelemben tekinthetünk a *tűzszünetre úgy, mint az alkotmány magzati állapotára* – vagyis az alkotmány alapja nem más, mint egyfajta tűzszüneti megállapodás. Ez a dinamika nagyon sok alkotmányozási folyamatnál tetten érhető, véleményem szerint mégsem írhatja le teljes körűen az alkotmányo-

zást, hiszen itt nincs szó a hosszú távú célokról, pedig azok ugyancsak fontosak lennének egy-egy új alkotmány esetében.

Ginsburg és Huq négy alkotmányos célt különítenek el: az alkotmány (1) szerezzen legitimitást az államnak; (2) érje el, hogy a politikai konfliktusokat ne fegyveres összecsapások révén, hanem intézményes keretek között rendezzék; (3) csökkentse a kormányzat társadalmi költségeit, valamint (4) segítse elő a társadalmi javak létrehozását.¹⁰ Ezek közül csak az első kettőt lehet szorosan tűzszüneti célként értelmezni: a kormányzás költségeinek a csökkentése és a társadalmi javak megteremtése nem tekinthető ilyennek. Egy alkotmány ideális esetben nem csak a konfliktust szünteti meg, hanem élhető és igazságos társadalmat is teremt. Egy legitim alkotmányt az igazságosság elvei alapján hoznak létre, hogy az új helyzetben mindenki úgy érezhesse, hogy az alkot-

mány az ő érdekeit is szolgálja. Rawls¹¹ igazságosságelméletében is nagy hangsúlyt kap az alkotmányozás folyamata: az alkotmányozók az első fázisban – amikor még semmit sem tudnak az adott társadalomról – fogadják el az alkotmányos elveket; a második fázisban már tudják, hogy körülbelül hogyan néz majd ki a társadalom, a politikai kultúra és az erőforrásokhoz való hozzáférés, de még mindig nem tudnak semmit az egyes emberek (beleértve saját maguk) társadalmon belüli hely-

zetéről, vagyis a *tudatlanság fátyla* mögül alkotmányoznak.¹²

A tűzszüneti funkció mellett tehát jól elkülöníthető az alkotmányoknak egy másik funkciója is, ezt nevezem liberális funkciónak. Ideális esetben a két funkció egyensúlyban áll egymással, kevésbé kedvező esetben az alkotmányt illetően túlsúlyban lesznek az egyik vagy a másik funkcióhoz kapcsolódó elemek. Amennyiben az alkotmány nem tudja az erőszakot becsatornázni a politikai intézményekbe, akkor esélye sincs eredményeket felmutatni a liberális funkció terén. Így talán érthető, ha az alkotmányozók elsőként a tűzszüneti funkcióra összpontosítanak, ám egy alkotmányos rend működése szempontjából fontos a liberális funkció is. Az egyes alkotmányos intézmények szolgálhatják a liberális vagy a tűzszüneti funkciót, ám a két funkció egyensúlyának elérése korántsem evidens; például a tűzszüneti funkció erősítése átfordulhat a liberális funkció akaratlan gyengítésébe. Paradox módon, minél sikeresebb egy alkotmány a konfliktus kiújulásának megakadályo-

zásában, annál kevésbé lesz képes egy alkotmányos demokrácia alapvető működési kereteit kijelölni.

Fontos azonosítani, hogy melyek azok az alkotmányos intézmények és folyamatok, amelyek a tűzszüneti, és melyek azok, amelyek a liberális funkció erősítését szolgálják. Fontos megvizsgálni a konfliktusok jellegét is, annak megállapítása érdekében, hogy sikerült-e az alkotmányos intézményrendszerbe való becsatornázásuk. A legitimitásra törekvő, liberális célokat kitűző, inklúzióra épülő alkotmányozás esetében elengedhetetlen a résztvevők előzetes várakozásainak a vizsgálata. Fontos, hogy milyen választ ad az alkotmány a háttérben meghúzódó konfliktusra; fontos, hogy hogyan határozza meg a hatalom (újra)elosztási mechanizmusát, (praktikusan a választási rendszert); vagyis mennyiben szolgálja az állam hosszú távú sikerességét.

Három alkotmányozási folyamaton keresztül mutatom be az intézmények és a – tűzszüneti és liberális – funkciók közötti kapcsolatokat, illetve a hosszú távú sikeresség feltételeit. Afganisztán példája azt mutatja be, hogy a létrehozott alkotmány egyik funkciót sem tudta betölteni. A boszniai alkotmány sikeres volt a konfliktus megszüntetésében, azonban úgy tűnik, hogy maga az alkotmány a gátja a hosszú távú demokratikus fejlődésnek. A dél-afrikai folyamat pedig – ahol nem klasszikus polgárháborús konfliktusról beszélünk, hanem Elster kategóriái¹³ alapján a konfliktustól való félelem, illetve a konfliktus elkerülésének célja jelenik meg elsősorban az alkotmányozás fő motivációjaként – jól szemlélteti, hogy hogyan lehet mindkét célt valamilyen mértékben elérni, és egyensúlyba hozni az alkotmány funkcióit. Az összehasonlítás végén azonosíthatóvá válnak azok az elemek, amelyek segíthetik egy mindkét funkciót illetően eredményes alkotmány létrejöttét.

AFGANISZTÁN

Afganisztán esetében az alkotmányozási folyamat több mint 20 évnyi – sokdimenziós, töredezett, fegyveres konfliktusokkal terhelt – időszak után indult be, jelentős nemzetközi részvétel mellett, a béketeremtés céljával. A felek érdekei a sok szempontból komplex alkotmányozási folyamat alatt nem egyeztek, így a közös célokat nagyon nehezen lehetett azonosítani, illetve az alkotmány keretei közé foglalni. A konfliktus szereplőinek egy része részt vett az alkotmányozási folyamatban, míg voltak olyanok, akik kimaradtak belőle – azonban ebben a helyzetben az inkluzivitás hiánya nem csak a hosszú távú célokat veszélyeztette, hanem a tűzszüneti funkciók sikerességét is.

Afganisztánt 1979-ben szállták meg a szovjet csapatok. A hidegháborús logika szerint a megszállás ellen harcolókat – az úgynevezett mudzsáhidokat – az USA támogatta pénzzel és fegyverekkel. Amikor 1989-ben a megszállók kivonultak, az Egyesült Államok pedig beszüntette a mudzsáhidok anyagi támogatását, az addigi ellenállók a hatalom megszerzése érdekében egymás ellen fordultak.¹⁴ A szovjetbarát Nadzsibullah-rezsim bukása után törzsi és nemzetiségi ellentétek mentén folytak a harcok, egészen 2001-ig.¹⁵ Afganisztán társadalmi etnikai, törzsi, nyelvi és vallási szempontból még ekkor is mélyen megosztott volt, de megdőlni látszott a pastuk dominanciája, akik a polgárháború időszakát (1992–1996) kivéve 260 éven keresztül irányították Afganisztánt.¹⁶ Megerősödtek a tádzsikok, a hazarák és az üzbégek is, akik a polgárháború alatt különböző időszakokban különböző területeket ellenőriztek.¹⁷ Afganisztán lakossága sosem alkotott egységes (afgán) nemzetet, azonban nem is kifejezetten a gyarmatosítók hozták létre. Inkább tekinthető a gyarmatosítás után „megmaradt” területnek, illetve egyfajta ütközőzónaként funkcionált a perzsa, orosz és angol birodalom között.¹⁸ A 2001. szeptember 11-i események után, amikor az USA kormánya úgy látta, hogy a terrorizmust a terroristák befogadójának, a táliboknak a kiiktatásával lehet legjobban visszaszorítani, nagy segítségnek bizonyultak bizonyos afganisztáni népcsoportok, köztük a pastu népesség egy része is.¹⁹ Az összefogás végül pár hónap alatt megbuktatta a tálib rezsimet; ezután kezdődhetett el az átmeneti kormány felállítása és a hosszú távú tervek kidolgozása, amire Bonnban került sor.

A bonni megállapodási folyamat keretében megpróbálták az afgán társadalom minél több csoportját bevonni a döntéshozatalba és Afganisztán újjáépítésébe, ám a hazara, üzbég, tádzsik, valamint a tálibokhoz nem köthető pastu csoportok nem képviselték az afgán társadalmat teljeskörűen.²⁰ A résztvevők között – a háborúban győztes afganisztáni csoportokon kívül – azonban ott volt az ENSZ és az Amerikai Egyesült Államok. A tálibokat nem hívták meg a tárgyalóasztalhoz, mert a győztes afganisztáni erők úgy gondolták, hogy a táliboknak már úgysem lesz társadalmi támogatottságuk.²¹

Bonnban megalakítottak egy szükségkormányt, amelynek hat hónap állt rendelkezésére egy választásokon alapuló átmeneti kormány felállítására, melynek elsősorban az új alkotmány kidolgozása volt a feladata.²² A szükségkormányt – és később az átmeneti kormányt is – egy pastu, Hamid Karzai vezette, aki az USA támogatását élvezte.²³ Az alkotmányozást nagymértékben befolyásoló nyugati szereplők (USA, ENSZ) elsősorban abban voltak érdekeltek,

hogy megteremtődjön a stabilitás, amit azonban a tálibok meggyengítésében segédkező hadurak nélkül nem lehetett elérni, így nekik pozíciókat kellett biztosítani mindkét átmeneti jellegű kormányban.²⁴ A bonni forgatókönyv szerint két és fél év alatt kellett elkészíteni az új alkotmányt, a következő lépésekben: az elnök (Karzai) létrehoz egy kilenc főből álló alkotmányozó bizottságot, amely megszövegezi az alkotmány első változatát; ezután társadalmi konzultációra kerül sor; majd megválasztanak egy 500 fős képviselőtestületet, amely végül megszavazza az új alkotmányt.²⁵

A kilenc fős bizottság nem tudott egyetértésre jutni, így később Karzai egy másik, immáron 35 fős bizottságra bízta az alkotmány szövegezését, akik el is készítették egy javaslatot. A társadalmi konzultáció során az állampolgárok kevés beleszólási lehetőséget kaptak az alkotmányozásba (pusztán általános kérdéseket tettek fel az állampolgároknak, a kapott válaszokat pedig sok szempontból figyelmen kívül hagyták). Az alkotmányt végül 2004-ben fogadta a fent említett, 500 fős képviselőtestület.²⁶ Az alkotmányozás folyamata, mint látható, nem volt teljesen zárt, de a győzteseken kívül senkinek sem volt érdemi beleszólása a döntésekbe.

A folyamat során jól azonosíthatóak az alkotmányozók érdekei: az USA és az ENSZ mindenáron olyan kormányt akart, amely stabilizálja Afganisztán helyzetét, békés úton rendezi a vitákat, elindítja a fejlődés útján az országot. Ezeket a célokat leginkább központi kormányzás, illetve erős végrehajtó hatalom révén látták biztosítottak, így mindenképpen elnöki rendszert szerettek volna kialakítani.²⁷ A pastu csoportok – csakúgy, mint a többi, kisebb népcsoport is – megosztottak voltak, nem támogatták egyhangúlag a központi, erős kormányzat koncepcióját.²⁸ Az ország különböző részén élő hadurak igyekeztek minél több hatalmat megtartani maguknak: a tálibok ellen harcolva jelentős területek fölötti ellenőrzést, illetve befolyást szereztek, amit nem szívesen adtak volna fel.²⁹ Ennek kapcsán helyesnek gondolható Choudhry azon feltételezése, hogy az alkotmányozásban részt vevő felek nehezen adják fel a már megszerzett pozícióikat.³⁰

Az erőviszonyoknak megfelelő, erős elnöki rendszert vezettek be, nagy hatalmat adva Karzainak,³¹ aki hatalma biztosításáért cserébe viszonylagos autonómiát biztosított a területi vezetőknek.³² Az új alkotmány³³ nem hozott létre nemzetiségi föderációt, illetve azon kívül, hogy megnevezi az államalkotó

nemzeteket és a hivatalos nyelveket, nem is tesz kísérletet egy afgán nemzet létrehozására (mint ahogyan teszi azt például Ruanda új alkotmánya a tuszi-hutu konfliktust követően).

Afganisztán választási rendszerét nem az alkotmányban rögzítették, de már az első, 2005-ös választások során – Karzai akarata szerint – egyéni, át nem ruházható szavazatokon alapuló rendszert alkalmaz-

A VÁLASZTÁSI RENDSZERREL A KÖZPONTI KORMÁNYT KÍVÁNTÁK STABILIZÁLNI, DE BELÁTHATÓ, HOGY AZ INKÁBB A REGIONÁLIS SZINTŰ POLITIZÁLÁST ERŐSÍTETTE. A POLITIKAI RENDSZER LÁTHATÓAN NEM TUDTA A KONFLIKTUSOKAT INTÉZMÉNYES KERETEK KÖZÉ TERELNI

va választották meg a törvényhozás alsóházát és a helyi tanácsokat.³⁴ Ebben a választási rendszerben minden választópolgár egy jelöltre szavazhat a saját választási körzetében, de egy körzetből többen is továbbjuthatnak. A politikai pártoknak ebben a rendszerben nagyon hatékonyan kell tudniuk mozgósítani a támogatóikat, elkerülendő, hogy egyazon körzetben két indulójuk közül az

egyik sokkal többet kap, és így a másiktól veszi el feleslegesen a szavazatokat.³⁵ Karzai elképzelése az volt, hogy ezzel a választási rendszerrel egy erős pastu többségű, pártalapú törvényhozást hozhat létre,³⁶ azonban a valóság egy töredezett pártrendszer lett, amelynek keretében a helyi hadurak nagyban tudták alakítani a regionális politikát,³⁷ hiszen ez a rendszer nem a politikai pártokat, hanem inkább a helyi ismertséggel bíró jelölteket hozza helyzetbe. A választási rendszerrel a központi kormányt kívánták stabilizálni, de belátható, hogy az inkább a regionális szintű politizálást erősítette. A politikai rendszer láthatóan nem tudta a konfliktusokat intézményes keretek közé terelni: a 2009-es választások alatti fegyveres zavargásokban 50 ember vesztette életét.³⁸ A tálibok támogatottsága a 2000-es évek közepétől újra elkezdett nőni,³⁹ azzal párhuzamosan, ahogyan az ország lakosai egyre kevésbé bíztak az átmeneti afgán kormányban és az amerikai csapatokban.⁴⁰ 2009 óta az országon belüli konfliktusok áldozatainak a száma szinte folyamatosan emelkedik, 2017-re 10 000 felettire nőtt.⁴¹

Mindez azt mutatja, hogy tizenhat évvel az eredeti konfliktus lezárása, a polgárháború vége után az alkotmány nemhogy a liberális, de a tűzszüneti funkcióját is alig tudja ellátni. A 2001-es bonni tárgyalások során, amikor lefektették az új rendszer alapjait, úgy gondolták, hogy a tálibok már nem jelentenek befolyásos társadalmi erőt, így őket kihagyták az alkotmányozásból, és a hatalom-újraelosztás során sem kaptak semmit.⁴² Mára már jól látható, hogy a táliboknak még mindig van támogatottsága, még mindig befolyásos erőt jelentenek az afgán politikai színtéren, viszont nem fogadják el azokat a kerete-

ket, amelyeket Bonnban nélkülük hoztak létre; az alkotmányos berendezkedés keretein kívül próbálják meg elérni a céljaikat.

Lehet amellet is érvelni, hogy az új afgán alkotmány sok szempontból mégis betöltötte a liberálisnak mondható, államépítő funkcióját. A demokrácia valamilyen szinten kiépült, és az országot többé-kevésbé legitim kormány irányította hosszú éveken keresztül⁴³ – viszont az alapvető problémákat nem tudta megszüntetni, illetve kezelni az alkotmány.

Az alkotmányozási folyamatban végig nagyon erősen azonosítani lehetett egy érdeket: az USA–ENSZ–Karzai vonalét; ezek a szereplők határozták meg a folyamat irányát minden egyes fordulóponton. A létrejött alkotmány elismerte ugyan Afganisztán társadalmának sokszínűségét, azonban nem tudta megfelelően becsatornázni ennek a sokszínű társadalomnak a különböző érdekeit a döntéshozatalba. A kisebbségből kormányzó kormány – a nemzetközi erők kivonulásával párhuzamosan – egyre kevésbé tudta megoldani a társadalmi problémákat, illetve fenntartani a rendet, ami a tálibok térnyeréséhez vezetett.

BOSZNIA

A boszniai felállás kevésbé volt olyan bonyolult, mint az afgán, és itt az öt évig tartó háború előtti időszakot hosszabb békés együttélés jellemezte, azonban Jugoszlávia felbomlása újabb megoldandó problémák elé állította a boszniai területen élő népeket. Az alkotmányozásban, mint ahogyan a konfliktus lezárásában is, nagy szerepe volt a nemzetközi közösség egyes szereplőinek, nevezetesen az USA-nak, Szerbiának és az ENSZ-nek. A tűzszüneti cél itt erős prioritásként jelent meg, talán éppen a térségben példátlan és váratlan véres háború miatt. A terület adott volt, de létre kellett volna hozni a nemzetet, illetve az egymás mellett élő nemzeteket, azonban ezt a tervet felülírta egy mindennél fontosabb cél, a béke megteremtése.

Tito halála és a környező országok fokozatos függetlenedése Jugoszlávia egységét is megrengette. V. P. Gagnon leírása szerint Milošević és a szerb kommunista vezetés 1990 elejétől kezdve fenyegetve érezte a hatalmát a párt reformistái, illetve az ország demokratikus ellenzéke által, így az év folyamán politikájában változásokat vezetett be. Egyrésztől nemzetiségi retorikát kezdett el használni: a – Tito idejében kerülendőnek számító – szerb, horvát, szlovén, magyar, valamint egyéb nemzetisé-

gekre utaló kifejezéseket megkülönböztető jelzőként kezdték újra használni. Ezzel ugyan Milošević elvesztette a nem szerb szavazókat, de megnyerte a szerb szavazók közel háromnegyedét, amivel biztosította a hatalmát a parlamentben, valamint a kormányzást illetően is. Az ellenzéket a horvátországi háború etnikai retorikájával tudta visszaszorítani, amikor azonban a horvátországi harcok véget értek, és a demokratikus ellenzék újra meg tudta szólítani a lakosságot, Miloševićnek újabb háborúra volt szüksége, hogy a politikai közbeszédet továbbra is az etnikai kérdések köré tudja szervezni. Másodszer már a muzulmánok kerültek célpontra, akik – a Milošević-féle narratíva szerint – arra készülnek, hogy a *boszniai szerbeket iszlám rezsimmel nyomják el*.⁴⁴

A háború kitörésekor Bosznia semmilyen szempontból sem volt homogén. Az 1991-es népszámlálási adatok szerint a több mint 4 milliós országnak 43%-a volt muszlim, 31%-a szerb, 17%-a pedig horvát. Ezenkívül volt az országnak egy jelentős zsidó kisebbsége is,⁴⁵ illetve a népesség 5%-a jugoszlávnak vallotta magát.⁴⁶ Az együttélés békés volt: nem a nemzetiségek egymás iránti gyűlölete miatt indult a boszniai és a horvátországi háború; a konfliktust felülről irányított fegyveres alakulatok robbantották ki, illetve szították.⁴⁷

A harcok több év után a nemzetközi erők beavatkozása (ENSZ, NATO) vetett véget, és ezek az erők ültették a feleket tárgyalóasztalhoz Daytonban, 1995 novemberében.⁴⁸ A tűzszüneti megállapodás és Bosznia új alkotmánya is ezen a daytoni konferencián született: az alkotmányozók a konfliktusban részt vevő felek, valamint a közvetítők voltak. Ez a felállás erősen emlékeztet Ackerman harmadik kategóriájára, amelynek esetén kizárólag az elit vesz részt az alkotmányozásban, bárminemű társadalmi egyeztetés nélkül. A születendő boszniai alkotmány nem volt más, mint egy a sok kitűzött cél közül: nem kapott különösebb figyelmet, ezt mutatja az is,⁴⁹ hogy a boszniai alkotmányt a Daytoni Békeszerződés⁵⁰ negyedik melléklete tartalmazza.

Az alkotmányozás folyamatából és módjából is látszik tehát, hogy az alkotmány inkább a békeszerződés része, mintsem egy születendő új állam jövőjének és céljainak az alapokmánya. Természetesen, mivel az egész ország területén harcok folytak – az ország egyik felét szerbek, a másik felét pedig bosnyákok és horvátok ellenőrizték –, rendezni kellett a helyzetet. Belső határok kijelölésére és intézmények létrehozására volt szükség egy olyan országban, amelyben függetlensége kikiáltá-

AZ ALKOTMÁNYOZÁS FOLYAMATÁBÓL ÉS MÓDJÁBÓL IS LÁTSZIK TEHÁT, HOGY AZ ALKOTMÁNY INKÁBB A BÉKESZERZŐDÉS RÉSE, MINTSEM EGY SZÜLETENDŐ ÚJ ÁLLAM JÖVŐJÉNEK ÉS CÉLJAINAK AZ ALAPOKMÁNYA

sa óta polgárháború dúlt, és amely hadban állt szomszédjaival. A belső határokat kijelölték, az intézményrendszert pedig felállították az alkotmány keretein belül, azonban azt egyetlen boszniai képviselői intézmény sem szavazta meg.⁵¹

A daytoni konferencia során az alkotmányozás tűzszüneti vetülete a liberálisnál jóval erősebb volt; mutatja ezt az is, hogy miközben nehéz azonosítani a felek várakozásait a születendő alkotmánnyal kapcsolatban, nagyon jól dokumentált a tűzszüneti elemek tárgyalása. Kiolvasható több beszámolóból is,⁵² hogy a konferenciát inkább a tűzszüneti kérdések dominálták: a terület megosztása, a nemzetközi erők szerepe, illetve a katonaság feletti hatalom.

A daytoni konferencián a horvát, a jugoszláv és a boszniai kormány mellett az USA kormányának volt a legnagyobb beleszólása az egyezkedésekbe. Horvátország bizonyult a legsikeresebbnek a daytoni tárgyalások alatt: amit el akart érni Krajina és Kelet-Szlavónia kapcsán, azt hamar el is érte. Boszniával kapcsolatban a horvátok azon az állásponton voltak, hogy a központi kormány ne kapjon túl nagy hatalmat – annak érdekében, hogy a horvát autonóm körzetek minél jobban működhessenek. Ez egybevágott a szerb érdekekkel is, így ez az álláspont hamar érvényt nyert. Szerb részről Milošević tárgyalta – a saját kormánya és a boszniai szerbek nevében is. A nemzetközi szankciók Jugoszláviát sújtották legjobban, így Milošević érdekében állt a mihamarabbi megegyezés. Alkotmányos kérdésekben viszont a szerbek minél kevesebb hatalmat akartak adni a boszniai központi államnak, hogy könnyebb legyen a Szerb Köztársaság esetleges elszakadása és csatlakozása Szerbiához. Izetbegović viszont – bizonyos okokból – nem akarta minden áron a békét. A háború utolsó fázisában a bosnyákok és szövetségeseik egyre jobban előre törtek, területeket szereztek a szerbektől, így Izetbegović úgy kalkulált, hogy minél tovább folytatódik a háború, annál jobb alkupozícióba kerülnek.

A beszámolókból jól azonosítható, hogy a negyedik fél – az USA-delegáció – célja a tartós béke és az IFOR (International Force) mandátumának a körültekintő meghatározása volt. Szarajevót semmiképpen nem szerették volna megosztani; még a nemzetközi ellenőrzésbe is inkább belementek volna, mint a város két részre választásába. Boszniát sem akarták feldarabolni és felosztani a szomszédos államok között. Ezeket a feltételeket kívül szinte mindent a békéért,

a tűzszünetért áldoztak fel: erősítve a tárgyalások tűzszüneti jellegét, és háttérbe szorítva az új állam sikeres megalapozását. Mint láthattuk, ez igaz a tárgyalás minden résztvevőjére: az alkotmányozási folyamatot a felek saját maguk biztosítására használták fel, gyengítve ezzel a liberális funkciók megjelenésének a lehetőségét.

Az új alkotmány létrehozta Bosznia-Hercegovina államot, azon belül két úgynevezett entitást, a Bosznia-Hercegovinai Föderációt és a Szerb Köztársaságot, illetve egy autonóm körzetet. Mindkét entitásnak saját kormánya és törvényhozása van. A két entitás felett áll egy központi kormány, amely nem a területi kettőséget, hanem a nemzetiségek hármasságát tükrözi: az állam elnökségét hárman látják el – egy

szerb, egy bosnyák és egy horvát nemzetiségű elnök; a Népek Házában 5–5–5 horvát, bosnyák és szerb képviselő ül; a képviselőház egyharmadát a Szerb Köztársaságból, kétharmadát pedig a Föderációból választják. A külkapcsolatok fenntartása alapvetően a központi kormány hatáskörébe tartozik, ugyanakkor a szomszédos államokkal a két entitásnak külön is folytathat diplomáciai viszonyt, praktikusán a Szerb Köztársaság Szerbiával, a Föderáció pedig Horvátországgal. Ráadásul, a két entitás saját katonaságot is tarthat fenn.⁵³ A bosnyák–horvát ország rész még tovább van tagolódik, 10 kantonra – mind egyiknek saját kormánya és alkotmánya van –, melyből hármat a horvátok, ötöt pedig a bosnyákok dominálnak, míg a maradék kettőben egyenlők az erőviszonyok.⁵⁴

A boszniai alkotmány preambuluma kimondja, hogy az alkotmányt a három államalkotó nemzet – a bosnyák,⁵⁵ a horvát és a szerb – az „egyéb” polgárokkal együtt fogadja el. Az alkotmány további részében is így jelenik meg a nemzetiségek kérdése: a három államalkotó nemzet és a többiek – miközben nem lehet tudni, hogy mi alapján sorolódik valaki az egyik vagy a másik kategóriába, így az sem egyértelmű, hogy mi alapján kerül valaki az „egyéb” csoportba.⁵⁶ Az „egyéb” polgárok nem indulhatnak a különböző politikai választásokon, nem lehetnek elnökök, és nem kerülhetnek be a Népek Házába.⁵⁷ (Erre a problémára hívja fel a figyelmet az EJEB 2009-es ítélete a Sejdić és Finci Bosznia-Hercegovina elleni ügyében.⁵⁸) Ez a megoldás szintén azt a feltételezést erősíti, hogy nem csak az alkotmányozási folyamat, hanem maga az alkotmány is a harcoló felek kielégítésének eszköze volt.

Az alkotmány sem az „egyéb” kategória helyzetét nem rendezi, sem azt, hogy mi lesz az államalkotó nemzetek azon csoportjaival, akik nem a „saját” entitásukban élnek.⁵⁹ Megállapítható tehát, hogy a boszniai alkotmányt, illetve a daytoni megállapodást létrehozókat csak addig foglalkoztatta az etnikai csoportok helyzetének, együttélésének rendezése, ameddig a harcoló felek le nem tették a fegyvert – ez a tűzszüneti funkció erős dominanciájának tekinthető. Úgy tűnik, hogy az intézményi keretek révén csak a harcban álló csoportok számára akartak garanciákat teremteni, míg a harcokban részt nem vevők semmiféle biztosítékot nem kaptak érdekeik érvényesítésére, illetve Bosznia egésze sem kapott intézményes lehetőséget a csoportok szoros együttműködésből fakadó társadalmi integrációra. A liberális célok az intézmények létrehozásakor egyáltalán nem jelentek meg. Továbbá, az alkotmány nem mond sokat a boszniai háborúról: nincsenek kitűzve reális célok a múlt feldolgozásával és értelmezésével kapcsolatban – így aligha van rá esély, hogy a boszniai társadalom közös diskurzus során dolgozza fel a véres polgárháborút. A felek nem tudtak, vagy nem akartak egy ilyen jellegű diskurzus létrehozásában együttműködni, ami viszont gyengíti az alkotmány liberális vetületét.

A választási rendszer meghatározását – az első választás kivételével – a boszniai alkotmány a parlamentre bízta.⁶⁰ Az első, 1996-os választásokon arányos listás választási rendszert alkalmaztak⁶¹ az állam mindhárom egységében.⁶² Ennek az lett az eredménye, hogy a három nemzetiségi alapon szerveződő párt kizárólag a saját nemzetiségéhez tartozó szavazóira építve indult a választásokon, majd jutott hatalomhoz az entitásokban és állami szinten egyaránt.⁶³ A választási rendszerről, amely nem sok teret hagyott a nemzetiségeken átívelő politizálásra – ami előmozdíthatna volna a béke építését vagy az ország politikai törésvonalainak az átalakítását –, megállapítható, hogy nem a liberális funkció erősítése érdekében alakították ki; viszont az is elmondható róla, hogy az egykor harcban álló felek érdekeinek intézményi keretek közé terelését hatékonyan látja el, vagyis a tűzszüneti funkciót sikeresen betölti.

Boszniában a központi állam, a két entitás, valamint a Föderáción belüli kantonok mind lehetőséget kaptak valamiféle fajta végrehajtó hatalom létrehozására; vagyis egy-egy portfólióhoz akár tucatnyi miniszter is tartozhat.⁶⁴ Egy ilyen rendszert igen nehéz kontroll alatt tartani, illetve működtetni: képzeljünk el egy olyan országot, ahol mondjuk 13 oktatásügyi miniszter vagy gazdasági miniszter van. Az biztosan nem mondható el a boszniai alkotmányról, hogy csökkentette volna a kormányzás társadalmi költségeit, ami Ginsbergnél és Huqnál az alkotmány egyik

fontos funkciója lenne,⁶⁵ jelen érvelése szerint pedig a liberális funkció betöltése szempontjából volna lényeges. Az Európa Tanács által összeállított, 2004-ben közzétett dokumentum szerint Boszniában összesen 14 miniszterelnök, több mint 180 miniszter és körülbelül 760 törvényhozó volt, a háromszintű államapparátus fenntartása pedig 2003-ban a GDP 60%-át felemésztette.⁶⁶ Az állami intézmények ilyen mértékű széttagoltsága nem példa nélküli: a belga államstruktúra hasonlóan néz ki, azonban ez egy évszázadok alatt kifejlődött rendszer, amelyhez megfelelő politikai kultúra is társul, míg a boszniai berendezkedés hirtelen, felülről irányított folyamat eredményeképpen, kellő politikai kultúra hiányában jött létre.⁶⁷

Bosznia fejlődési irányát és célját a daytoni konferencia után az európai integráció lehetősége jelentette,⁶⁸ azonban a csatlakozás útjára maga az alkotmány – a daytoni megegyezés 4. melléklete – számos akadályt gördít;⁶⁹ az említett Sejdić–Finci-ügy csak egy példa a sok közül. Az EU már többször indítványozta az alkotmány, illetve az egész békeszerződés felülvizsgálatát,⁷⁰ és lennének is megoldások,⁷¹ ám a jelenlegi államberendezkedés jelentős hasznot hoz azoknak, akik változtatni tudnának rajta: például, egy boszniai parlamenti képviselő a hazai átlagkeresethez viszonyítva messze jobban keres, mint európai kollégái.⁷² Ennek az az oka, hogy Daytonban olyan politikusi pálya lehetőségét kívánták megteremteni, ami határozottan jobban jövedelmez, mint a parlamenten kívüli „fegyveres politizálás”.⁷³

Ezt a célt láthatóan sikerült is elérni, hiszen több mint 20 éve nem volt komolyabb fegyveres konfliktus egy olyan országban, ahol napjainkban a 3,5–4 millió lakosra körülbelül 1 millió fegyver jut.⁷⁴ Ugyanakkor, bár sikerült véget vetni a háborúnak,⁷⁵ a konfliktusok feloldása sikertelen maradt.

Az alkotmányozásra az ország területén kívül, egy nagyhatalom katonai bázisán került sor, a konfliktus lezárásával egy időben. Az alkotmányozási kérdések összekeveredtek a tűzszüneti kérdésekkel, a résztvevők pedig inkább az utóbbira koncentráltak, és sok liberális célkitűzést feláldoztak a fegyveres erőket vezető parancsnokok voltak, nem pedig egy legitim testület, amelyet az ország lakosai az új alkotmány elfogadásának feladatával bíztak meg. Az alkotmány szövegezőit kevésbé érdekelte, hogy mit gondolnak az állampolgárok, azok, akik a legnagyobb mértékben szenvedték meg a háborút. Úgy tűnik, hogy jelenleg maga az alkotmány a legnagyobb akadálya annak, hogy Bosznia-Hercegovina liberális fejlődési pályára lépjen. Ugyanakkor kétséges, hogy a daytoni konferencia során reális célkitűzés le-

hetett volna egy liberális céloknak is megfelelő alkotmány létrehozása. Rövid távon Dayton sikeres volt, a közép és hosszú távot illetően további tárgyalásokra, illetve inkluzív alkotmányozási folyamatra lett volna – és van még mindig – szükség egy olyan alkotmány létrehozása érdekében, amely a liberális funkció betöltésére is alkalmas.

DÉL-AFRIKA

A 80-as évek végén, a 90-es évek elején már várható volt, hogy Dél-Afrikában hatalmi átrendeződés kezdődik, csak az nem volt világos, hogy hogyan és milyen mértékben szerzi meg a fekete társadalom az ország irányítását. Fontos tehát az erőviszonyok feltárása után a különböző érdekeket azonosítani, illetve azt, hogy ezek eredője végül milyen folyamatokon keresztül vezetett a ma is működő intézményrendszer kialakításához. Az előző két példához képest itt nem zajlott polgárháború, de a helyzet nagyon is konfliktusokkal terhelt volt a rezsimváltás környékén; időnként tényleges erőszakra is sor került, illetve jelen volt az erőszaktól való félelem.

Az igazságtalan, kizsákmányoló apartheid rendszer kiépülése 1948-ban a Nemzeti Párt (NP) hatalomba kerülésével kezdődött Dél-Afrikában.⁷⁶ Az egészen 1994-ig tartó időszak alatt a feketék által lakott területeken nem fejlesztették az infrastruktúrát; sok helyen nem volt áram, vízvezeték vagy csatorna-rendszer.⁷⁷ A feketék nem fértek hozzá egyenjogúként, illetve egyenlő eséllyel például az oktatáshoz vagy az egészségügyi ellátásokhoz sem.⁷⁸

Amikor a fekete közösség nem tűrte tovább a hátrányokat és a megaláztatást, megszerveződött az ellenzéki párt, az ANC (African National Congress). A kormányellenes szervezetet betiltották; több vezetőjét – köztük Nelson Mandelát – börtönbe zárták.⁷⁹ Az illegalitásba szorult ANC szimpatizánsai sokszor komoly fegyveres összetűzésekbe kerültek az állami szervekkel és a kormánypárt katonai szárnyával,⁸⁰ a konfliktusokat néha tudatosan is szították, minden oldalról.⁸¹ A harmadik oldalt egy zulu nacionalista paramilitáris szervezet, az IFP (Inkatha Szabadság Párt) jelentette, amely a kormány és az ANC ellen is harcolt az ország KwaZulu-Natal nevű területén, ahol az IFP élvezte a legnagyobb társadalmi támogatottságot.⁸² A fokozódó (sokszor erőszakkal, fegy-

veres összetűzéssel járó) konfliktushelyzet⁸³ hatására a tárgyalások már a 80-as évek elején elkezdődtek, a 90-es évek elejére pedig már egyértelművé vált, hogy rezsimváltás várható, az új rezsim vezetője pedig feltehetően a börtönből kiengedett Mandela lesz.⁸⁴ Az ezt követő alkotmányozási folyamat⁸⁵ – több felállásban – 1991 és 1997 között zajlott, és végül hatályba lépett a máig is érvényes dél-afrikai alkotmány.

Az eddigi példáktól eltérően, a dél-afrikai alkotmányozás során nem volt hangsúlyos a nemzetközi részvétel. A tárgyalásokon három jelentősebb oldal vett részt: a már említett ANC és IFP a hatalmon maradásról és az alkotmányozásról alkudozott a kormánypárttal. Hasonlóan Afganisztánhoz, Dél-Afrikában is egyértelmű volt, hogy mi lesz a vége a folyamatnak. Afganisztán esetében mindenki tudta, hogy Karzai lesz az új elnök, míg Dél-Afrika esetében nyilvánvaló volt, hogy a társadalomban többségben lévő, ám eddig jórészt jogfosztott feketék fogják átvenni a hatalmat; az alkudozás csupán arra terjedt ki, hogy hogyan történjék mindez. Az ANC mindenképpen demokratikus alkotmányozást szeretett volna, a kormánypárt pedig csak a politikai szervezetekkel kívánt volna tárgyalni.⁸⁶ A megoldás az lett, hogy kétlépcsőssé tették a folyamatot: első körben – egy elit által dominált folyamatban – meghatározzák az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásának a mikéntjét és az alapvető elveket, majd második körben a demokratikusan megválasztott alkotmányozó gyűlés – az előre meghatározott elvekhez tartva magát – megalkotja az új alkotmány végleges formáját.⁸⁷ A megállapodás alapján először tehát átmeneti alkot-

AZ ALKOTMÁNYOZÁS MÁSODIK SZAKASZÁBAN [...] KÜLÖNFÉLE MÉDIUMOKON KERESZTÜL PRÓBÁLTÁK ELÉRNI AZ ORSZÁG LAKOSAIT, HOGY A KÉSZÜLŐ ALKOTMÁNY TARTALMÁRÓL KIKÉRJÉK A VÉLEMÉNYÜKET. EZ IDŐ ALATT TÖBB MINT KÉTMILLIÓ BEADVÁNY ÉRKEZETT, ÉS TÖBB MINT 800 CIVIL SZERVEZET VETT RÉSZT AZ ALKOTMÁNYOZÁSI FOLYAMATBAN

mány született, amely meghatározta az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztását, az egységkormány megalakítását, valamint az új alkotmány megírásakor tiszteletben tartandó alkotmányos elveket.⁸⁸ Ezek az elvek többek között arra vonatkoztak, hogy milyen védelmet kell nyújtani a kisebbségeknek, milyen intézményeket kell létrehozni; továbbá, az átmeneti alkotmányba általános jogállami garanciákat is foglaltak.⁸⁹ Hogy az új alkotmány végleges formája megfelel-e ezeknek az elveknek, azt az alkotmánybíróságnak kell majd eldöntenie.⁹⁰ A folyamat mintha szorososan Rawls modelljét követné, amely szerint az első fázisban szintén csak az elveket fogalmazzák meg, míg második fázisban a lefektetett elvek alapján megírják az alkotmányt.

Ha – a kormány akarata szerint – a hatalomátadás és az új alkotmány szövegezése kizárólag a pártok

közötti egyeztetés alapján történt volna, akkor lehetett volna a helyzetet tüzszüneti alkotmányozásként értelmezni, míg akkor, ha a kormány rögtön átadta volna a hatalmat egy átmeneti nemzetgyűlésnek, számítani lehetett volna arra, hogy az új alkotmány létrehozása során a liberális funkciók jelennek meg hangsúlyosabban.

Az 1994-es választásokon a szavazatok többségét megszerző ANC Mandela vezetésével kezdhette meg az alkotmányozási folyamatot, azonban – kétharmad hiányában – szükséges volt a többi párttal is egyeztetni.⁹¹ Ilyen felállásban fektették le a 34 alkotmányos elvet. Az alkotmányozás második szakaszában már egy nyíltabb, inkluzívabb alkotmányozási folyamatot láthatunk, amelynek keretében különféle médiumokon keresztül próbálták elérni az ország lakosait, hogy a készülő alkotmány tartalmáról kikérjék a véleményüket.⁹² Ez idő alatt több mint kétmillió beadvány érkezett, és több mint 800 civil szervezet vett részt az alkotmányozási folyamatban.⁹³

A testületnek két éve volt az új alkotmányt megszövegezésére,⁹⁴ a létrehozott szöveg azonban nem ment át az alkotmánybírói vizsgálaton, ugyanis nem felelt meg az előre lefektetett 34 alkotmányos elv mindegyikének.⁹⁵ Az alkotmánybírói döntése megerősítette a dél-afrikai demokráciát, hiszen a döntést a társadalom az alkotmányos demokrácia működésének jeleként értékelhette, másrésztől a módosítás során ismét be tudott kapcsolódni az alkotmányozási folyamatba az IFP, amelynek képviselői időközben bojkottálták az alkotmányozó nemzetgyűlést, mert úgy látták, hogy az általuk képviselt érdekeiket nem tudják megfelelően biztosítani az új alkotmányban.⁹⁶ A kiegészítés után az alkotmánybírói elfogadta a szöveget, 1996. december 10-én aláírták Dél-Afrika új alkotmányát.⁹⁷

Az alkotmányozás körülményei egyértelműen Choudhry elméletét támasztják alá, hiszen jól látható, hogy az apartheid rendszerét működtető kormány csak akkor volt hajlandó az alkotmányozásra, illetve a hatalom megosztására, amikor – számos erőszakos incidenst követően – az ország már a polgárháború közelébe sodródott. Ráadásul az alkotmányozás folyamatából kiolvasható volt, hogy a kormányon lévő erő csak annyit akar feladni a hatalmából, amennyi feltétlenül szükségesnek látszik. Az ANC hozzáállása viszont nem volt ennyire egyértelmű. Tekintve, hogy ANC nyitott, demokratikus alkotmányozási folyamatot szorgalmazott, feltételezhető részükről a li-

berális funkció előtérbe helyezése. Azonban értelmezhető úgy is a helyzet, hogy az ANC nem akart semmiféle alkut kötni a kormánypárttal, és nyert helyzetből, egyedül kívánt alkotmányozni. Ez nem sikerült, viszont a kormánypárt öt évvel a politikai rendszerváltás után már nem jutott hatalomra. Látható, hogy egy tüzszüneti alkotmányozásnak indult folyamat után át tudtak rendeződni a hatalmi viszonyok. Így tehát egy olyan kontinuumon, amelynek az egyik végpontja a tisztán tüzszüneti alkotmányozás (ezt a típust leginkább a boszniai alkotmányozás testesíti meg), a másik pedig a tisztán liberális alkotmányozás, félúton helyezhető el a dél-afrikai alkotmányozás.

Az új alkotmány intézményrendszere nagyon erősen reflektál a múltra: az apartheid-rendszer alatt helyzetet (melyben a feketék jogfosztottságtól szenvedtek) ellensúlyozza rengeteg modern joggal, ami a leghaladóbb alkotmányok közé emeli a dél-afrikait.⁹⁸ A 11 hivatalos nyelv elismerése⁹⁹ szintén azt tükrö-

zi, hogy az eddig elnyomott népek-népcsoportok most egyenlő státuszt kapnak. Látható, hogy ezek az elemek a tüzszüneti funkció helyett inkább a liberális funkciókat erősítették: az alkotmányozók nem a korábbi elnyomóikat akarták büntetni, hanem új fejezetet kívántak nyitni, amelyben immáron minden nyelv egyenlő, és minden egyén – társadalmi csoporthoz tartozásától függetlenül – azonos jogokkal bír. (Ezek az elemek hiányoztak többek kö-

zött a boszniai alkotmányozás liberális vetületei közül.) Az intézményes konfliktusmegoldás kapcsán mindenképpen meg kell említeni azokat az intézményeket, melyek az alkotmányos demokráciát hivatottak védeni.¹⁰⁰ Ezek az intézmények derítették fényt egyes állami szereplők visszaéléseire, az ombudsman kezdeményezte például a vizsgálatot Zuma elnök állami pénzekkel való visszaéléseivel kapcsolatban.¹⁰¹ Jakob Zuma végül 2018. február 14-én lemondott,¹⁰² ami szintén azt mutatja, hogy Dél-Afrika nem a diktatúrává válás felé vezető úton halad, és a demokratikus rendszer lassan, de biztosan megszilárdulni látszik.

Az első szabad választások idejére kialakított választási rendszer szintén a pártok alkudozásának volt az eredménye.¹⁰³ Az első választásokat – és azóta is az összes választást – arányos listás rendszer alapján tartották egy országos körzettel.¹⁰⁴ Az ilyen megosztott társadalmakban az arányos listás rendszer szolgálja a társadalom különböző csoportjainak megfe-

elő érdekképviseletét.¹⁰⁵ Azonban nem ezért esett erre a típusra a választás, hanem azért, mert ennek keretében tudták a pártok leginkább kontrollálni, hogy ki kerül be az alkotmányozó gyűlésbe, majd később a parlamentbe.¹⁰⁶ Ugyanis ebben a rendszerben csak egy párt tagjaként lehet bekerülni a parlamentbe, függetlenül nem, egyéni választókerületek sincsenek. Ez az elem nem járul hozzá a liberális funkció bővítéséhez, hiszen az új belépőknek megnehezíti a dolgát. A választási rendszer kifejezetten tüzszüneti funkciót lát el, hiszen az alkotmányozás idején legerősebb erőnek, az ANC-nek a folyamatos előnyét vetíti előre.

Dél-Afrika esetében a belátható cél egy élhető alkotmányos demokrácia lehetett. A minimumkövetelmények teljesültek: Dél-Afrikában azóta sem tört ki polgárháború, és a rendszert demokratikusnak lehet nevezni, illetve talán található Klug kifejezése, az *egypólusú demokrácia*, hiszen az ANC-nek máig nincs komolyabb kihívója.¹⁰⁷ 1994-ben, az első demokratikus választások után Dél-Afrika nagy részén alábbhagyott a fegyveres konfliktusok intenzitása, ami mindenképpen az átmeneti alkotmánynak, illetve az alkotmányozási folyamatnak köszönhető.¹⁰⁸ A kétlépcsős alkotmányozás elérte tüzszüneti célját, és a demokrácia meghonosításának feltételeit is megteremtette.

Megállapítható azonban, hogy nem minden tekintetben sikerült elérni a kitűzött célokat. Az alkotmány egyenlőségen alapuló társadalmat ígért, ahol alig van nélkülözés, a valóságban viszont gyakorlatilag ennek az ellenkezője igaz:¹⁰⁹ hatalmas mértékű a társadalmi egyenlőtlenség,¹¹⁰ a munkanélküliség, a szegénység,¹¹¹ a bűnözési ráták magasra szöknek, a gazdaság hanyatlik, a valuta gyengül.¹¹² A pártpolitikusok minduntalan botrányokba kerülnek,¹¹³ a támogatóik radikalizálódnak. A korrupció és a hozzá nem értés jellemezi az ANC működését, amit már maga a párt sem mindig tagad.¹¹⁴ Az alkotmánybíróság döntéseit akkor veszi figyelembe az ANC, ha azok a párt politikai érdekeit szolgálják, ellenkező esetben figyelmen kívül hagyja.¹¹⁵ Mindez nem tekinthető egy erős liberális demokrácia jellemzőinek; sőt, azt is lehet mondani, hogy a liberális funkciót illetően igencsak hiányosak az alkotmány eredményei.

Úgy tűnik azonban, hogy ha nem is az ANC-vel, akkor előbb-utóbb egy másik párttal elindulhat egy újabb fejlődési folyamat – egy újabb demokratizálódás –, aminek az alapját a 90-es években lezajlott alkotmányozás fektette le. 2014-ben az ANC az ed-

digi legrosszabb választási eredményét érte el: az adatok bármilyen bontását tekintve, valamennyi területen rontott korábbi eredményeihez képest, illetve a fekete szavazók nagy részét is elveszítette.¹¹⁶ Így van rá esély, hogy a 2019-es választásokon más – már nem borszín alapján szerveződő – pártok le fogják tudni győzni az elkényelmesedett ANC-t, és lehetőség nyílik arra, hogy újra tartalommal teljenek meg az alkotmány intézményei, hogy megújuljon a politikai élet.

Az Alkotmányból 1997-ben 11 nyelven 7 millió példányt nyomtattak ki, amelyek azután iskolákba, könyvtárakba, egyéb közintézményekbe és magán-személyekhez kerültek: abból a célból, hogy mindenki megértse, megtanulja és magáénak tekintse az új alkotmányt.¹¹⁷ A politikai életben való részvétel lehetőségét kiterjesztették általában az ország minden polgárára – nemtől, politikai nézettől, foglalkozástól, szexuális orientáltságtól függetlenül¹¹⁸ –, ami az apartheid-rendszerben elképzelhetetlen lett volna. Mára megszilárdultak, illetve többnyire működnek az alkotmányos intézmények;¹¹⁹ a kormányzó pártot alkalmanként sarokba tudják szorítani (erre példa Zuma lemondása), és megvan rá az esély, hogy idővel demokratikus úton le is váltják. Egy polgárháború vagy egy autoriter rezsim kialakulásának veszélye távolinak tűnik Dél-Afrika mai helyzetét tekintve.¹²⁰

Így az alkotmányozási folyamat, amely az első fázisában inkább egy tüzszüneti tárgyalásra emlékeztetett, második fázisában viszont inkább egy liberális alkotmányozásra, olyan alkotmányt tudott létrehozni, amely mindkét funkciót illetően eredményt tudott felmutatni. Láthattuk, hogy a résztvevők felállása és hatalmi helyzete szerencsés volt ebben a helyzetben, mert a kisebbségben lévő erők adták át a hatalmat a többségben lévőknek, és a folyamat során biztosítani tudták a kisebbségek érdekvédelmét, ami mindenképpen a liberális funkciókat erősíti. Az új alkotmány intézményei is egyértelműen a liberális funkciót erősítik; ilyenek a 2. fejezetben felsorakoztatott modern jogok, a nyelvi sokszínűséget elismerő 6. cikk, valamint a 9. fejezetbe foglalt, az alkotmányos demokrácia védelmére létrehozott szervek. A kétlépcsős alkotmányozás révén biztosított volt, hogy mindkét funkció potenciálisan érvényesüljön az alkotmányozás során. A 34 alkotmányos elv pedig jól szemlélteti, hogy milyen az, amikor egy elem – hozzájárulva az egyensúlyhoz – az alkotmányozás folyamán egyaránt erősíti a tüzszüneti és a liberális funkciókat.

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmányban azt a kérdéskört jártam körül, hogy mennyiben lehet egyensúlyba hozni egy-egy alkotmány tűzszüneti és liberális funkcióit; illetve, hogy a tűzszüneti funkcióra fektetett hangsúly mennyire veszi el a liberális funkciók elől a teret. Az alkotmányozás különböző szakaszait és helyzetait tekintve azonosítható, hogy az alkotmányozók éppen a liberális funkciók vagy a tűzszüneti funkciók erősítése érdekében járnak-e el, és hogy mely intézmények szolgálják inkább az egyik vagy a másik funkciót. Végezetül, egy-egy alkotmányos rendszert vizsgálva látható, hogy ha nem újult ki a polgárháború, vagy a lappangó konfliktus nem csapott át fegyveres konfliktusba, akkor a tűzszüneti funkciót sikerült érvényesíteni, ha pedig stabil demokrácia működik az országban, akkor a liberális funkciók terén is eredményeket ért el az alkotmány.

Megállapítható, hogy egy konfliktusos helyzet után – ideális esetben – mindkét típusú funkcióját betöltheti egy alkotmány. A hipotézis szerint minél inkább tűzszüneti funkciót tölt be egy alkotmány, annál kevésbé fogja tudni betölteni a liberális funkcióját. A konfliktus kifutása, annak befejezése vagy megoldása minden esetben a tűzszüneti funkció erősítése felé billent el: Bosznia és Dél-Afrika esetében a felek csak akkor ültek tárgyalóasztalhoz, amikor már látszott, hogy nem tudnak többet profitálni a fennálló helyzetből. Boszniában csak akkor kezdtek neki a béketárgyalásoknak, illetve fogadták el a béketervet, amikor már egyik fél sem remélt magának több területet. Dél-Afrikában akkor kezdődött meg az apartheid-rendszer felszámolása, amikor egyértelművé vált a fekete társadalom ereje és elégedetlensége, illetve közelivé vált a polgárháború fenyegetése. Afganisztánban erős nemzetközi beavatkozás vezetett a tűzszünethez, amely a harcoló felek egyikét győztesnek hozta ki, így nem volt szükségük az alkudozásra; a győztes saját érdekeinek megfelelően alakíthatta az alkotmányt.

Az alkotmányozó felek és az alkotmányozás módja szintén minden esetben meghatározta az alkotmányozás kimenetelét. Miután valamilyen formában minden esetben eljutottak a felek a tűzszünetig, lehetőség lett volna arra, hogy megváltozzanak a prioritások, és teret engedjenek a liberális funkciónak is. Bosznia esetében az alkotmányozás folyamán azonosítható erőviszonyok pontosan leköverték a háború alatti erőviszonyokat. A tárgyalóasztalnál azok ültek, akik előtte a fegyveres erőket irányították; a harcokban részt nem vevőket, illetve a társadalom szélesebb rétegeit nem vonták be a tárgyalásokba. Afganisztán esetében a győztes felek a tálibok kizárás-

sával alkotmányoztak. Ugyan a folyamat kétfázisú volt, de egyik fázisában sem volt arra lehetőség, hogy a társadalom tagjainak szélesebb köre érdemben bele tudjon szólni az új alkotmány megszövegezésébe. Egyedül Dél-Afrika esetében láthattuk azt, hogy az alkotmányozási folyamat alatt megjelentek olyan elemek, amelyek egyértelműen kedveztek a liberális funkciónak is: a 34 elv biztosította a felek számára a tűzszüneti funkciót – az egyik félnek a garanciákkal, a másik félnek pedig az ígérettel, hogy elkezdődhet az alkotmányozás –, így a második lépésben, a társadalmi egyeztetés során szinte végig a liberális funkciót erősítő elemek tudtak túlsúlyba kerülni.

A felek várakozásait vizsgálva azonosítani lehetett, hogy egy-egy érdek mely funkciót erősíti. A nemzetközi erők érdekei – kritizálható módon – alapvetően abban merültek ki, hogy legyen béke. Afganisztánnál ez az érdek erős kormányzat létrehozásával vágott egybe; míg Boszniában mindent, még a működőképes állam létrehozásának lehetőségét is a békéért áldoztak fel. A harcoló felek minden esetben maguknak akartak erősebb biztosítékokat saját pozíciójuk védelmé érdekében, ami mindenképpen a tűzszüneti elemek megjelenését erősíti. Dél-Afrikában volt egyedül komplexebb a helyzet, hiszen ott a kisebbségi, hatalomról leköszönő rezsim érdekei érvényesítése során – amikor garanciákat kért a saját jövőbeli helyzetét illetően – egyszerre erősítette a liberális és a tűzszüneti funkciókat is.

Az új alkotmányok által felállított intézmények, illetve intézményi megoldások vizsgálata révén szintén láthatóvá vált, hogy hol erősödött a liberális, hol pedig a tűzszüneti funkció. Bosznia-Hercegovinában felállított intézményi keretek például egy az egyben követik a háború logikáját. Bosznia intézményrendszere jelenlegi formában arra jó, hogy a korábban harcban álló felek ellenőrizni tudják egymást a közös, föderális szinteken, illetve arra, hogy minden fél hatalma maximálva legyen azokon a területeken, ahol a vonatkozó népcsoport többséget alkot. A többi államban az egyértelműen nyertes felek erős központi kormányzatot hoztak létre. Afganisztán esetében ez – kiegészítő intézmények hiányában – a liberális funkciók gyengüléséhez vezetett. Dél-Afrikában azonban a leköszönő fehér rezsim 34 alkotmányos elve és az erős, demokráciát ellenőrző intézményrendszer biztosította, hogy még egy erős ANC-kormányzat se tudja gyengíteni a demokrácia lényegi elemeit. Miközben a hatalomra kerülők saját érdekeiket biztosították a demokratikus jogállami elvekkel, a hivatalos nyelvek kiterjesztésével és a modern jogok lefektetésével a dél-afrikai alkotmányozás egyszerre töltött be liberális és tűzszüneti funkciókat is. Itt volt érezhető egyedül, hogy a tűzszü-

ti funkció megfelelő módon való erősítése nem a liberális funkció gyengítését eredményezi, hanem – meglepően – éppen, hogy támogatja azt.

Bosznia esete, ahol az alkotmányozási folyamatot a tűzszüneti funkció dominálta, alátámasztja a hipotézist, miszerint minél jobban dominálnak egy alkotmányban a tűzszüneti elemek, annál kevésbé tud az alkotmány eredményeket felmutatni a liberális funkció terén. Az elemzett három folyamat egyikének a végén sem jött létre olyan alkotmány, amely leginkább csak a liberális célokat volt hivatott szolgálni, így ezekből az esettanulmányokból nem állapítható meg, hogy a liberális funkció túlzott dominanciája gyengíti-e a tűzszüneti funkciót. Azonban, mint Afganisztán esetében láthattuk, nem nagyon értelmezhetőek a liberális célok akkor, ha az ország még mindig háborús, illetve polgárháborús helyzetben van.

Ideális esetben a célok mindkét – tűzszüneti és liberális – csoportját eléri egy alkotmány, illetve a liberális funkcióból fakadó eredmények ugyanúgy hozzájárulnak egy-egy ország jövőjéhez, mint a tűzszüneti funkcióhoz kapcsolódóak. Első lépésben fontosabbnak tűnnek a tűzszüneti célok, később viszont egy állam elégséges teljesítményéhez hozzátartoznak a liberális elemek is. Dél-Afrika esete rámutat arra, hogy egyensúlyba lehet hozni az alkotmány funkcióit, amennyiben a folyamat egyes fázisai, illetve elemei a liberális, míg mások a tűzszüneti funkció erősítését szolgálják. Megtalálható az a pont, ahol a két funkció egyensúlyba kerül, ahol egymást erősítik, nem pedig gyengítik. A dél-afrikai példa – és különösen a 34 alkotmányos elv – rámutat ezen túl arra is, hogy vannak olyan elemek, amelyek abban az esetben, ha egyensúlyban tartják a tűzszüneti és a liberális funkciót, akkor mindkettőt illetően olyan eredményekhez vezethetnek, amelyek nem mennek egymás rovására. Egy további kutatás célja az lehet, hogy az ilyen, mindkét célt támogató megoldásokat felvázolja, amelyeket az esetleges jövőbeni, konfliktust követő alkotmányozások során hasznosítani lehet.

JEGYZETEK

1. Thomas HOBBS: Leviathan. XIII Chapter.
2. John PLAMENATZ: *Machiavelli, Hobbes, & Rousseau*, Oxford, Oxford University Press, 2012, 4.
3. Andrew VINCENT: *Theories of the State*, Oxford, Blackwell Publishers, 1994, 113.
4. Vivien HART: Democratic Constitution Making, *US Institute of Peace*, 2003, 9, <http://www.usip.org/sites/default/files/sr107.pdf>.

5. Jon ELSTER: Constitution-making and Violence, *The Journal of Legal Analysis*, 2012/2, 7–39, 7.
6. Bruce ACKERMAN: Three Paths to Constitutionalism – and the Crisis of the European Union, *British Journal of Political Science*, 2015/4, 706–708.
7. Michael ROSENFELD: Constitution-Making, Identity Building, and Peaceful Transition to Democracy: Theoretical Reflections Inspired by the Spanish Example, *Cardozo Law Review*, 1998/6, 1891–1920.
8. Sujit CHOUDHRY: Civil War, Ceasefire, Constitution: Some Preliminary Notes, *Cardozo Law Review*, 2012/5, 1908–1915.
9. David A. LAKE – Donald ROTHCHILD: Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict, *International Security*, 1996/2, 41–74; Barry R POSEN.: The Security Dilemma and Ethnic Conflict, *Survival*, 2003, 27–47.
10. Tom GINSBURG – Aziz HUQ: What Can Constitutions Do? The Afghan Case, *Journal of Democracy*. 2014/1, 120–128.
11. John RAWLS: *Theory of Justice*, Cambridge, Massachusetts, Belknap Press of Harvard University Press, 1999.
12. Donald MOORE: Rawls on Constitution Making, *Nomos*, 1979, 238–268.
13. Lásd ELSTER (5. vj.) 7.
14. Jack FAIRWEATHER: *The Good War. Why We Couldn't Win the War or the Peace in Afghanistan*, London, Jonathan Cape, 2014, 20–21.
15. Larry, P GOODSON: *Afghanistan's Endless War. State Failure, Regional Politics, and the Rise of the Taliban*, Seattle, University of Washington Press, 2001, 54–90.
16. Arif SAHAR: Ethnicizing Masses in Post-Bonn Afghanistan: The Case of the 2004 and 2009 Presidential Elections, *Asian Journal of Political Science*, 2014/3, 289–314, 291.
17. Larry P. GOODSON: Afghanistan's Long Road to Reconstruction, *Journal of Democracy*, 2003/1, 82–99, 83–84.
18. Anatol LIEVEN: The war in Afghanistan: its background and future prospects, *Conflict, Security & Development*, 2009/3, 333–359. 340.
19. Brian Glyn WILLIAMS: Afghanistan after the Soviets: From jihad to tribalism, *Small Wars & Insurgencies*, 2014/3, 924–956, 949; Mark PECENY – Yury BOSIN: Winning with warlords in Afghanistan, *Small Wars & Insurgencies*, 2011/4, 603–618, 608.
20. Barnett R. RUBIN: Crafting a Constitution for Afghanistan, *Journal of Democracy*, 2004/3, 5–19.
21. Hallie LUDSIN: Peacemaking and Constitution-Drafting: A Dysfunctional Marriage, *University of Pennsylvania Journal of International Law*, 2011/1, 239–313, 308.

22. Alexander J. THIER: The Making of a Constitution in Afghanistan, *New York Law School Review*, 2006/3, 557–579, 566.
23. Lásd RUBIN (20. vj.) 11.
24. Sven Gunnar SIMONSEN: Ethnicising Afghanistan?: inclusion and exclusion in post-Bonn institution building, *Third World Quarterly*, 2004/4, 707–729, 725. Lásd még PECENY–BOSIN (19. vj.) 611.
25. Lásd THIER (22. vj.) 566.
26. Lásd THIER (22. vj.) 566–571.
27. Lásd LUDSIN (21. vj.) 308.
28. Lásd RUBIN (20. vj.) 12.
29. Lásd LUDSIN (21. vj.) 306.
30. Lásd CHOUDHRY (8. vj.).
31. Lásd THIER (22. vj.) 570, 573.
32. Lásd PECENY–BOSIN (19. vj.) 612.
33. Afganisztáni Iszlám köztársaság alkotmánya, elérhető: https://www.constituteproject.org/constitution/Afghanistan_2004.pdf?lang=en.
34. Andrew REYNOLDS: The Curious Case of Afghanistan, *Journal of Democracy*, 2006/2, 104–117, 104–105.
35. IDEA: *Electoral System Design*, Stockholm, Trydells Tryckeri AB, 2005.
36. Lásd REYNOLDS (34. vj.).
37. Lásd SAHAR (16. vj.) 302; Scott WORDEN: Afghanistan: An Election Gone Awry, *Journal of Democracy*, 2010/3, 11–25.
38. Uo. 17–18.
39. Lásd PECENY–BOSIN (19. vj.) 607.
40. Lásd LUDSIN (21. vj.) 308.
41. UNARMA: *Protection of Civilians in Armed Conflict Annual Report 2017*, https://unama.unmissions.org/sites/default/files/15_february_2018_-_afghanistan_civilian_casualties_in_2017_-_un_report_english_0.pdf.
42. Lásd LUDSIN (21. vj.) 308.
43. Lásd GINSBURG–HUQ (10. vj.) 129.
44. V. P GAGNON: *The Myth of Ethnic War. Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca, Cornell University Press, 2004, 88–110. A szerb kommunista vezetés nacionalista fordulata visszavezethető egészen 1986-ra, az Akadémiai Memorandumra; angol fordítása elérhető: http://www.trepca.net/english/2006/serbian_memorandum_1986/serbia_memorandum_1986.html.
45. Carole ROGEL: *The Breakup of Yugoslavia and its Aftermath*, Westport, Greenwood, 2004, 27.
46. E. A. HAMMEL – Carl MASON – Mirjana STEVANOVIC: A fish stinks from the head: Ethnic diversity, segregation, and the collapse of Yugoslavia, *Demographic Research*, 2010/1.
47. Lásd GAGNON (44. vj.) 112. vagy Stuart J. KAUFMAN: *Modern Hatreds. The Symbolic Politics of Ethnic War*, Ithaca, Cornell University Press, 2001, 165–199.
48. Carole ROGEL: *The Breakup of Yugoslavia, and its Aftermath*. Westport, Greenwood, 2004, 37–38.
49. Jutta PACZULLA: The Long, Difficult Road to Dayton: Peace Efforts in Bosnia-Herzegovina, *International Journal*, 2004/1, 256–266.
50. General Framework Agreement For Peace In Bosnia and Herzegovina (Dayton Peace Accords), http://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf.
51. Lásd Paul Szasz hozzászólását itt: Nationalism and the Liberal State, in *After Dayton: Lessons of the Bosnian Peace Process*, ed. Ruth WEDGWOOD, New York, Council on Foreign Relations, 1999, 54, <https://cfrd8-files.cfr.org/sites/default/files/pdf/2005/08/AfterDay.pdf>.
52. Saadia TOUVAL: Coercive Mediation on the Road to Dayton, *International Negotiation*, 1996/3, 547–570; Richard HOOLBROOK: *To End a War*. New York, Random House, 1998; Ivo H DAADLER: *Getting to Dayton. The Making of America's Bosnia Policy*, Washington DC, Brookings Institution, 2000; Bertrand ROSSANET: *War and Peace in the Former Yugoslavia*, The Hague, Kluwer Law International, 1997.
53. Paul C. SZASZ: The Bosnian Constitution: The Road to Dayton and Beyond, *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law), Are International Institutions Doing Their Job?*, 1996, 479–483; Theodor MERON: Remarks, *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law), Are International Institutions Doing Their Job?*, 1996, 483–485.
54. Gearóid Ó. TUATHAIL – John O'LOUGHLIN – Dino DJIPA: Bosnia-Herzegovina Ten Years after Dayton: Constitutional Change and Public Opinion, *Eurasian Geography and Economics*, 2006/1, 61–63.
55. Bosnyáknak mondják általában az ország muzulmán lakosait, lásd SZASZ (51. vj.) 53.
56. Lehetnek ott olyanok, akik kifejezetten más nemzeti ségekhez tartoznak: románok, zsidók, magyarok, olaszok; olyanok, akik nem akarják magukat csak az egyik államalkotó nemzettel azonosítani, vagy akár olyanok is, akik egyszerűen boszniaiak mondják magukat. Láthattuk azt is, hogy az ország lakosságának 5%-a jugoszlávnak vallotta magát.
57. MINORITY RIGHTS GROUP: *Collateral Damage of the Dayton Peace Agreement: Discrimination Against Minorities in Bosnia and Herzegovina, Twenty Years On*. 2015, 5, http://minorityrights.org/wp-content/uploads/2015/12/MRG_Brief_Bosnia_ENG_Dec15.pdf.
58. Sejdíć és Finci Boszniai és Hercegovina elleni ügye, az EJEB 2009. december 22-én kelt ítélete.
59. A helyzetet a 2010-es évek közepére sem sikerült megoldani, erről számol be a Minority Rights Group 2015-ös jelentése, amelyben olvashatunk elhagyott roma közösségekről vagy a Föderáció területén élő idős visszatelepülő szerbekről, akikről az állami idős gondozás sokkal kevésbé gondoskodik, mint a hasonló

- helyzetben lévő bosnyák vagy horvát idősekrő; MINORITY RIGHTS GROUP (57. vj.).
60. Bosznia-Hercegovina alkotmánya VII cikk, 2. bekezdés (a) fejezet.
61. *The international IDEA Handbook of Electoral Design*, Eds.: Andrew REYNOLDS – Ben RIELLY, Stockholm, IDEA 1997, 139; Roberto BELLONI: Peacebuilding and consociational electoral engineering in Bosnia and Herzegovina, *International Peacekeeping*, 2006, 334–353, 337; Maja SAHADŽIĆ: The Electoral System of Bosnia and Herzegovina, *Contemporary Issues*, 2009, 66.
62. Lásd BELLONI (61. vj.) 337.
63. Benjamin REILLY: *Democracy in Divided Societies. Electoral Engineering for Conflict Management*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 144.
64. Lásd TUATHAIL–O’LOUGHLIN–DJIPA (54. vj.) 63.
65. Lásd GINSBURG–HUK (10. vj.).
66. Európa Tanács Közgyűlés: *Honouring of obligations and commitments by Bosnia and Herzegovina*. Doc. 10200 2004, 75. bekezdés, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10559&lang=en>.
67. Sherrill STROSCHEIN: What Belgium Can Teach Bosnia: The Uses of Autonomy in ‘Divided House’ States, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2003/3, 1–29.
68. Rory DOMM: Next steps on Bosnia-Herzegovina: key elements to a revised EU strategy, *Southeast European and Black Sea Studies*, 2011, 55.
69. Sofia SEBASTIAN: Leaving Dayton behind: Constitutional Reform in Bosnia and Herzegovina. *Fride Working Paper* 46, 2007, 1, <http://www.fride.org/publication/291/leaving-daytonbehind>.
70. Lásd SEBASTIAN (69. vj.) 9.
71. Goran MARKOVIĆ: Reorganizing What’s Possible, in *The Legacy of Peace Bosnia and Herzegovina 20 years after the Dayton Peace Accords*, Eds.: Amer KAPETANOVIĆ – Judith ILLERHUES, Sarajevo, Friedrich Ebert Stiftung, 2015 89–118; Eric GORDY: Dayton’s Annex 4 Constitution at 20: political stalemate, public dissatisfaction and the rebirth of self-organisation, *Southeast European and Black Sea Studies*, 2015/4, 611–622.
72. Lásd GORDY (71. vj.) 613.
73. Uo.
74. Small Arms Survey: Handgun Ownership and Armed Violence in the Western Balkans, *Issue Brief*, 2014/4, <http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/docs/G-Issue-briefs/SAS-AV-IB4-Western-Balkans.pdf>.
75. Lásd GORDY (71. vj.) 612.
76. Christina MURRAY: A Constitutional Beginning: Making South Africa’s Final Constitution, *University of Arkansas Little Rock Law Review*, 2001/3, 809–838, 809. William A. MUNRO: The Political Consequences of Local Electoral Systems: Democratic Change and the Politics of Differential Citizenship in South Africa, *Political Science*, 2001 295–313, 300; Derek POWELL: The Role of Constitution Making and Institution Building in Furthering Peace, Justice and Development: South Africa’s Democratic Transition, *The International Journal of Transitional Justice*, 2010/2, 230–250, 237.
77. Lásd POWELL (76. vj.) 244.
78. Uo.
79. Hassen EBRAHIM: *The Soul of A Nation: Constitution-Making In South Africa*. Cape Town, Oxford University Press, 1998, 17.
80. Uo.) 19–20.
81. Lásd MUNRO (76. vj.) 302.
82. Uo. 296.
83. Lásd EBRAHIM (79. vj.) 29. vagy MUNRO (76. vj.) 302.
84. Lásd EBRAHIM (79. vj.) 19–27.
85. A folyamatot részletesen leírja Siri GLOPPEN: South Africa: *The Battle Over The Constitution*, Dartmouth, Ashgate. 1997, illetve EBRAHIM (79. vj.).
86. Lásd MURRAY (76. vj.) 813; Heinz KLUG: Participating in the Design: Constitution-Making in South Africa, *Review of Constitutional Studies*, 1996/1, 18–59, 39–40.
87. Lásd KLUG (86. vj.) 39–40.
88. Henk BOTHA: Instituting Public Freedom or Extinguishing Constituent Power? Reflections on South Africa’s Constitution-Making Experiment, *South African Journal on Human Rights*, 2010, 67.
89. Lásd GLOPPEN (85. vj.) 202–204.
90. Lásd MURRAY (76. vj.) 814.
91. Nelson MANDELA: *Long Walk To Freedom*, London, Little, Brown And Company, 1994, 611; vagy POWELL (76. vj.) 239.
92. Lásd MURRAY (76. vj.) 818.
93. Lásd POWELL (76. vj.) 241.
94. Lásd GLOPPEN (85. vj.) 208–209.
95. CCT 23/96, 482–484. bekezdés, <http://www.saflii.org/za/cases/ZACC/1996/26.html>.
96. Lásd MURRAY (76. vj.) 835.
97. Lásd EBRAHIM (79. vj.) 235–237.
98. Drew F. COHEN: A Constitution at a Crossroads: a Conversation with the Chief Justice of the Constitutional Court of South Africa, *Northwestern Journal of International Human Rights*, 2014/2, 132–151, 133.
99. Eduard FAGAN: The Constitutional Entrenchment of Memory, in *Negotiating The Past. The Making of Memory in South Africa*, Eds.: Sarah NUTTAL – Carli COETZEE, Oxford, Oxford University Press, 2002, 249–262, 253–255.
100. Dél-Afrika 1996-os alkotmánya, 9. fejezet, 181–194. cikk, https://www.constituteproject.org/constitution/South_Africa_2012.pdf?lang=en. Ide tartozik egy

- ombudsman jellegű intézmény – Public Protector – (182–183. cikk), egy emberjogi bizottság (184. cikk), egy nyelvi, vallási és kulturális csoportokért felelős bizottság (185. cikk), egy nemi egyenlőségért felelős bizottság (187. cikk), egy pénzügyeket vizsgáló testület (188–189. cikk), a választási bizottság (190–191. cikk) és egy médiahatóság (192. cikk).
101. Heinz KLUG: Accountability and The Role of Independent Constitutional Institutions in South Africa's Post-Apartheid Constitutions, *New York School Law Review*, 2015/16, 153–180, 180.
  102. E.C.S.: Why Jakob Zuma resigned? *The Economist*, 2018. február 19., <https://www.economist.com/blogs/economist-explains/2018/02/economist-explains-13>.
  103. R.W. JOHNSON: *South Africa's Brave New World. The Beloved Country Since the End of Apartheid*, London, Penguin Books, 2010, 13.
  104. Andrew REYNOLDS: South Africa: Electoral Systems, Conflict Management And Inclusion, in *IDEA: Electoral System Design*, Stockholm, Trydells Tryckeri AB, 2004, 62.
  105. Uo. 62–63.
  106. Lásd JOHNSON (103. vj.) 13.
  107. Lásd KLUG (101. vj.) 154.
  108. KwaZulu-Natal kivételével, az egész országban csökkent az erőszak mértéke, lásd GLOPPEN (85. vj.)
  109. Lásd COHEN (98. vj.) 135–136, vagy BOTHA (88. vj.) 72.
  110. Lásd BOTHA (88. vj.) 72; Lásd POWELL (76. vj.) 231, 245.
  111. Lásd POWELL (76. vj.) 245.
  112. David EVERATT: The Era of Ineluctability? Post-Apartheid South Africa After 20 Years of Democratic Elections, *Journal of Southern African Studies*, 2016/1, 49–64, 53.
  113. David HAUSMAN: When and Why the South African Government Disobeys Constitutional Court Orders, *Stanford Journal of International Law*, 2012, 437–455, 549–450.
  114. Lásd POWELL (76. vj.) 246.
  115. Lásd HAUSMAN (113. vj.) 2012.
  116. Lásd EVERATT (112. vj.) 51.
  117. Lásd MURRAY (76. vj.) 837.
  118. Lásd BOTHA (88. vj.) 79–80.
  119. Lásd COHEN (99. vj.) 150.
  120. Dél-Afrika helyzetét és problémáit jól bemutatja JOHNSON (103. vj.).